

İSLAM ƏLYAZMA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ KALLİQRAMLAR

Səbinə NEMƏTZADƏ,
ilahiyat elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
nematzadesabina@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: Allah, İslam, əlyazma, yazı rəsmlər, kalliqramlar.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Аллах, Ислам, рукопись, каллиграфические рисунки, каллиграммы.

KEY WORDS: Allah, Islam, manuscript, writing drawings, calligrams.

Xəttatlıq İslam düşüncəsini, zövqünü, səbri, Allaha olan sevgini, imanı özündə əks etdirir. Bəzi araşdırmalarda müsəlman dünyasında xəttatlıq sənətinin inkişaf etməsinə səbəb kimi, İslamda canlı varlıqların təsvirinə qoyulan qadağa ilə bağlı olduğu göstərilmiş və bu üzədən sənətkar bütün təxəyyül gücünü yazı sənətinə istiqamətləndirdiyi ifadə edilmişdir. Bu fikirləri qismən qəbul etməklə yanaşı, müsəlman sənətkarların xətt sənətində nail olduqları uğurları tövhid inancında və anlayışında, sənətkarın imanında axtarmaq lazımdır. Yalnız xəttatlıq deyil, digər İslam sənətləri də Allah inancının və hissənin ətrafında formalaşmışdır. Bir mərkəz ətrafında hörülən naxış, memarlıq, musiqi və xətt sənətlərinin ərsəyə gətirdiyi əsərlərdə birlik, yekpərəlik, təmkin və məntiqli bir üslub görünür.

İslam coğrafiyasında xəttatlıq, o cümlədən İslam dininə məxsus sənətlər Quran və hədislər ətrafında formalaşmış, yüz illər ərzində fərqli üslublar və çox zəngin şəkillər qazanmışdır. Bu mücərrəd cizgilər dindən təsirlənməsi ilə yanaşı, bəzi Qərb modernist rəsamları da öz ağuşuna ala bilmişdir [1, s. 174].

Ərəb xəttatlığı təbiətin, quşların, həmçinin müxtəlif həndəsi fiqurların vasitəsilə təsvir olunur. Həndəsi nizam, məntiq, diqqət və tam təbiiliklə təsvir olunan bütün xəttatlıq növləri öz zərifliyi və incəliyi ilə seçilir. Onlar arasında dini-ictimai məzmunlu əsərlər də yer alır [2, s. 23].

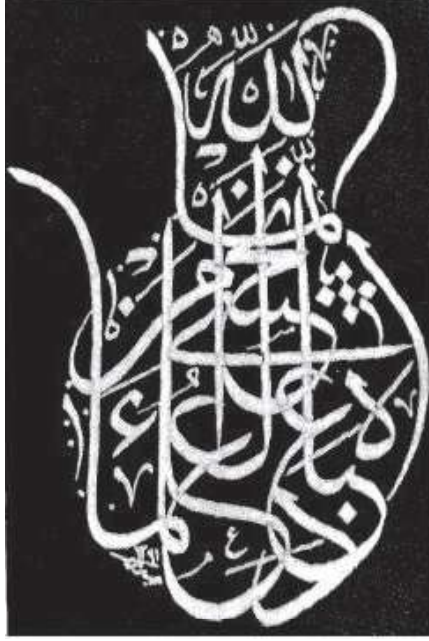
Şəkil formasında olan yazılar arasında “vav” hərfi, məscid, şam, quş, aslan, sürəhi, güləbdən, meyvə kimi nümunələr önəmli yer tutur. Sənətkarlar bunları yazı ilə şəkilləndirmiş, rəsm halına gətirmiş və ya hər hansı rəsm ilə izah etməyə çalışmışlar [3, s. 4].

Müsənnə yazılarda da şam, sürəhi, tuğra, təriqət sikkələri, çiçək, quş, aslan və insan fiqurları əks edilmişdir. Həmçinin daha çox Bektəşi təriqətinin mühibləri tərəfindən Həzrət Əlinin adı ilə rəsm edilən insan üzvlərinin yanında “vav” hərfi başda olmaqla digər hərlərdən də istifadə edildiyinə rast gəlinir. Vav hərfi ikili yazılmaqla yanaşı, dördlü də yazılmaqdadır. Vav hərfinin əbcəd hesabında rəqəm dəyəri 6-dır. Qarşılıqlı iki vav hərfi, iki ədəd 6, yəni “Allah” sözünün toplam rəqəm dəyəri olan 66 sayının qarşılığıdır. Allah adı digər Əsma-i Hüsnanı təmsil etdiyindən ən böyük addır. Bəzi təsəvvüf ərbablarının fikrincə də, “ism-i əzəm” olaraq qəbul edilir [4, s. 214]. Allahın sifətlərindən olan Vədud (çox şəfqətli) sözünün başındakı “vav”dan (V hərfindən) alınan ilham ilə meydana gətirildiyi düşünülə bilər [5, s. 65].

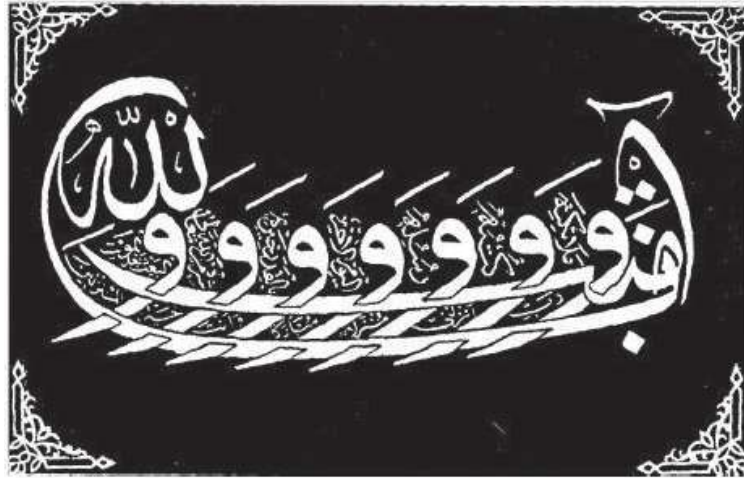
Müsənnə yazıların tərtibində “Allah” sözü varsa, bu kəlmə mümkün olduğu qədər üst qisimdə, yəni yuxarıda və tək olaraq yazılır. Əgər ibarə buna əlverişli deyilsə, Allah kəlməsi kompozisiyanın mərkəzinə yerləşdirilməyə çalışılır [4, s. 214] Burada, tövhid anlayışı öz əksini tapmaqdadır.

Müsənnə sözü – ərəbcə isneyn/təsniyyə kökündən gəlir. Təsniyyə ikili deməkdir. Müsənnə yazı – xətt növü deyil, bir yazı formasıdır. Və hər bir xətt növü ilə icra oluna bilər. Yazmaq üsulu belədir:

hər hansı bir ibarə yazıldıqdan sonra şəffaf bir kağıza kənarlarından diqqətlə cizilir. Bu kağız tərsinə çevrilərək əvvəlki ibarə ilə hər ikisinin ucları bir-birinə dəyəcək və ya keçəcək şəkildə (qarşı tərəfdə paralel olaraq – S.N.) təkrar cizilir. Daha sonra kənarları təsbit edilən bu tərs hissədəki yazıların içi mürəkkəblə doldurulur. Nadir hallarda normal ibarənin sol tərəfdən başladığına rast gəlinir [6, s. 87].

Qurandakı “Kəhf” surəsinə əsaslanaraq “Əshabi-kəhf” gəmisinin təsviri şəkil formasında olan yazılarda geniş istifadə edilir. Surədə Tanrının təkliyinə inanan bir neçə gənc zamanın hökmdarından qorxduqları üçün bir mağaraya sığındıqları və orada üç yüz ildən artıq yatdıqdan sonra oyandıqları bildirilir. Müsəlman xəttatlar onların adları ilə yelkənli gəmi və kürəkli qayıq şəklində kalliqramlar çəkmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kürəkli qayıq kalliqramlarında kürək yerinə vav hərfləri işlənmişdir.

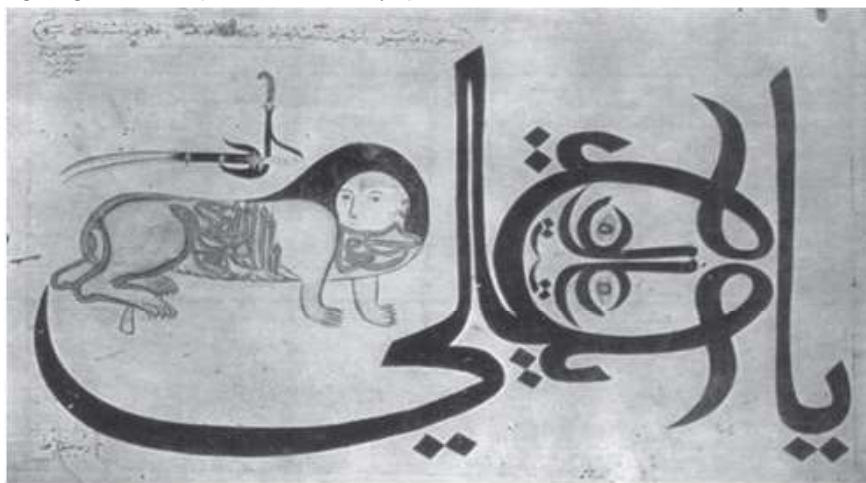
Şəkil formasında olan yazıların digər bir mövzusu da bitki, çiçək və meyvələrdir. Əlyazmalarda ən çox armud formasında olan yazılara rast gəlinir. Təsəvvüf əhlinə görə, armud insanı simvolizə etdirir.

Kallıqramlar içərisində Həzrət Əlini simvolizə edən aslan şəklinə bənzəyən yazı formaları da az deyildir. Həzrət Əli İslam dünyasında “Heydər” (aslan), “Heydəri-Kərrar”, “Heydərullah”, “Əsədullah”, “Şiri-Yəzdan” və “Şiri-Xuda” ləqəbləri ilə tanınır.

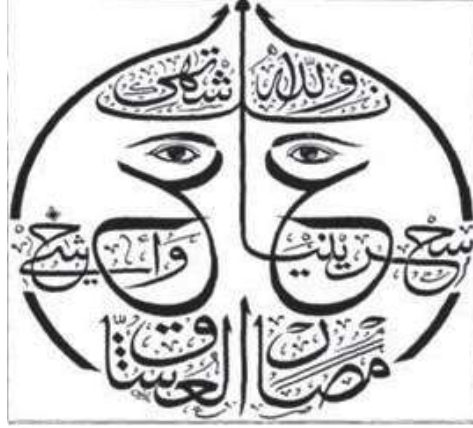
Aslan ən qədim dövrlərdən bəri, demək olar ki, bütün millətlərdə olduğu kimi ərəblərdə də qüvvət, cəsarət, qəhrəmanlıq simvolu hesab edilmiş və bu səbəblə Həzrət Əli də “Heydər” adlandırılmışdır. Lakin Heydər onun adı, yaxud ləqəbi olduğu barədə dəqiq məlumat yoxdur. Mənbələrdə, xüsusilə şeirlərdə hər ikisi üçün nümunələr vardır. Məsələn, Həzrət Əlinin Xeybər döyüşü əsnasında söylədiyi nəql olunan bir şeirdə anası Fatimə binti Əsədin ona “Heydər” dediyini xatırlayaraq öyündüyü qeyd edilir. Bir rəvayətə görə, anası ona ad olaraq atasının adı Əsədi, digər rəvayətə görə isə Heydəri vermişdir [7, s. 24]. Əsəd sözü də “şir”, “aslan” mənasına gəlir. Əsədullah isə “Allahın aslanı”, “Allahın şiri” deməkdir.

Həzrət Əliyə “Heydəri-Kərrar” da deyilirdi. Bu ləqəb ona hərbdə göstərdiyi şücaətinə, cəsarət və qəhrəmanlığına görə verilmişdir. Kərrar – “döyüşdə dəfələrlə hücum edən” deməkdir.

“Ya Əli”. İnsan başlı aslan [5, s. 62]

Quranın yazıya köçürüldüyü 28 hərfdən ibarət ərəb əlifbasının insanın üzündə əks olunduğu ilə bağlı Hürufilik inancını mənimsəyən bəzi sənətkarlar insan üzü şəklində yazı-rəsmlər çəkmişlər.

İslamaqədərki dövrlərdə də ərəb şairlər bədənlərinin, yaxud da evlərinin müxtəlif guşələrini hərflərə bənzətmişdilər [8, s. 428].

Ərəb hərflərinin ən böyük özünəməxsusluğu həndəsi formada olmaması, insan gövdəsi və vəziyyəti ilə əlaqədar olmasıdır [9, s. 299].

Təsəvvüf əhlinə görə, hərflərin sirlərinin tədqiq olunub öyrənilməsi nəticəsində Quran ayələrinin, iman şəbələrini, eyni zamanda yaradılışın sirlərini öyrənmək mümkündür. Lakin bu sirləri öyrənmək o qədər də asan deyildir. Onların fikrincə, bu sirləri öyrənmə bilmək üçün ölməzdən öncə ölənlərdən olmaq lazımdır. Bu da yalnız həqiqi sufi olmaqla mümkündür [10].

Hürufilik hərflərin müqəddəsliyinə əsaslanır və dünyanın sirlərini ərəb hərflərinin rəmzləri ilə izah edir. Hürufiliyə görə, həyatın bütün sirləri Qurandakı hərflərdə, bu hərflər də insan üzündədir. Hürufilərin hərflər haqqındakı təfsirləri insan vücudundakı bir üzv bir hərfin müqabilidir və kainatda bir təcəllinin misalıdır [11, s. 23].

Alman dinşünası və İslam təsəvvüfünün tədqiqatçılarından olan Annemarie Şimmel “Təsəvvüfün boyutları” əsərində qeyd edir ki, hürufiliyə görə, “əlif” ekvator xəttinə bənzədilir, insan üzünü ikiyə bölən burunda təzahür etdiyi qəbul olunur; “be” şəliyin on dörd məsum şəhidinə işarə edir və insan burnunun sol tərəfində görünür. Yay kimi qaşlar gözəl tuğralara bənzədilir. Dar, kiçik ağız əlifbanın ən dar hərfi “mim”lə eyniləşdirilir, gözlər biçiminə görə “sad” və ya “ayn” hərfinə oxşadılır. Hürüklər “dal” və ya “cim” ilə müqayisə edilir [12, s. 471-472].

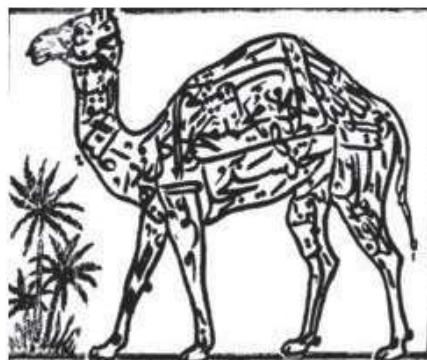

Səcdədən əvvəlki oturaq halda kəlmeyi-şəhadət gətirən insan kallıqramı [2, s. 230].

Bu kallıqramın mətni də kəlmeyi-şəhadətdir. Xəttat “Əşhədu ən lə ilahə illəllah, və əşhədu ənne Muhammədən rasulullah” yazısı ilə bütövlükdə insan rəsmi çəkmişdir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, ibarənin sonunda gələn “Allah” kəlməsi rəsmi mərkəzində yerləşdirilmişdir. Heç bir zaman kallıqramlarda Allah kəlməsi rəsmi alt qismində yer almır. Bu da özlüyündə İslamdakı əxlaqi dəyərlərin bir növ mücəssəməsidir. Allaha olan sevgi və hörmətdən irəli gəlir.

İslam kallıqramları içərisində bestiar motivlər də yer alır. Ümumilikdə, yazı rəsmlər içərisində ən çox aslan, pələng, dəvə və digər kallıqramlara rast gəlmək mümkündür. Ərəblərin “səhra gəmisini” adlandırdıqları dəvənin yaradılışının fəvqəladəliyi İslam dünyasında Allahın qüdrətinə dəlalət kimi qəbul edilir.

İslam ədəbiyyatında və təsviri sənətində simurq, şanapipik, leylək, göyərçin, bülbül, tutuquşu, şanapipik və s. quşlara geniş yer verilmişdir. Anadolu təkkələrində dərvişlərin çəkdiqləri göyərçin kallıqramlarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Təsəvvüfdə göyərçinlərin hər səhər “hu-hu” səsləri çıxardaraq Allahı zikr etdiklərinə inanılır. Görünür bu səbəbdəndir ki, sufi xəttatlar göyərçin kallıqramlarını çəkməyə böyük həvəs göstərmişlər. Həmçinin kallıqrafiya vasitəsilə çəkilmiş quşlar bu müqəddəs yazılarla sanki qoruyucu mələkləri, cənnət quşlarını təcəssüm etdirirlər.

Ümumiyyətlə, yazı rəsmlərə əsasən mövləvixanalarda, təkkələrdə rast gəlinir. Sanki bir sənət yuvası olan mövləvixanalarda “əl-Mövləvi” adını daşıyan xəttatlar xətt sənəti tarixində sikkə formasında onlarla əsər ortaya qoymuşlar. Mövləviliyə identik olan “sikkə-i şərif”lər xətt sənətində yazı-rəsm (kallıqram) ənənəsinin ciddi bir sahəsini formalaşdırmışdır.

Beləliklə, tarix boyu ortaya çıxan bir çox dini simvollar şəkil formasında olan yazılarda öz əksini tapmış, bu da İslam kallıqrafiyasının bir sənət əsəri xüsusiyyətinə yüksəlməsinə yol açmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Casim Avcı. Son Peygamber Hz. Muhammed(Hayati, Şahsiyeti, İslam Dini ve Kültüründeki Yeri). İstanbul: İSAM yayınları, Mart, 2007.
2. Naci Zeynəddin. Ərəb xəttinin gözəlliyi. Bağdad: 1972.
3. Ali Alparslan, “İslam Yazı Çeşitləri: 6 Resim, Yazı Ve Tuğra”, Sanat Dünyamız, Yıl 12. İstanbul: Sayı 36, 1986.
4. Ali Rza Özcan. Müsenna yazılar. Hat ve Tezhip Sanatı. Ankara: T.C. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
5. C. Didem Özışık. Osmanlı kültüründe resimsel öge olarak mistik semboller ve günümüz sanatına yansımaları. İstanbul: Sanatta yeterlilik tezi, 2010.
6. Ali Alparslan Müsennâ. İslam Ansiklopedisi, cilt: 32. DİA. İstanbul: 2006.
7. DİA. Haydar. İslam Ansiklopedisi. cilt 17. İstanbul: DİA, 1998.
8. Annemarie Schimmel. İslamın Mistik Boyutları. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.
9. İsmail Hakkı Baltacıoğlu. “Buradaki Elif İnsandır, He de Bir İnsan Başıdır”, Sanat Dünyamız Yaratıcı Osmanlılar, sayı 73. İstanbul: YKY, 1999.
10. <http://www.ilimvetasavvuf.com/Tasavvuf%20ve%20Harflerin%20S%C4%B1rlar%C4%B1.htm>
11. Səbirə Nemətzadə. Seyyid İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü fəlsəfə tarixinin obyektı kimi. Bakı: Nurlan, 2008.
12. Annemarie Schimmel. Tasavvufun boyutları. İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 2000.

Сабина Нейматзаде

КАЛЛИГРАФИЧЕСКИЕ РИСУНКИ – КАЛЛИГРАМЫ В ИСЛАМСКОЙ РУКОПИСНОЙ КУЛЬТУРЕ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена каллиграфическим рисункам – каллиграммам, которые имеют особое место в исламской рукописной культуре. Здесь дана религиозно-философская интерпретация таких каллиграмм как «Корабль Асхаби-Кахв», «человек поклоняющийся Аллаху», «Шири-Йездан» - лев символизирующий Хазрет Али, также некоторых бестиарных и растительных мотивов. Автор в статье примичает, что каллиграммы отражают в себе исламскую философскую идею.

Sabina Nematzade

WRITING DRAWINGS – CALLIGRAMS IN THE ISLAMIC MANUSCRIPT CULTURE

SUMMARY

The article is devoted to the writing drawings-calligrams, which are important in Islamic culture. Here, the religious-philosophical interpretation of «Ashab-i Kehv Ship», «The Worshiper», «Shiri-Yezdan» that symbolize Hz. Ali are given by a number of other compositions of the bestiary and vegetal motifs. The author tries to convey the idea that the calligrams reflect the Islamic philosophical idea.

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir.*

Grant № EIF-Mob-5-2014-2(17)-14/09/5